

Semantik och pragmatik

OH-serie 1

<http://stp.lingfil.uu.se/~matsd/uv/uv09/semph/>

UPPSALA
UNIVERSITET

Mats Dahllöf
Institutionen för lingvistik och filologi
Oktober 2009

1

Kursens lärandemål (ur kursplanen)

- (LM 4) redogöra för viktiga lexikala relationer och tillämpa dem för att resonera kring godtyckliga ords relationer
- (LM 5) klargöra sambandet mellan satsers betydelse och logiska konsekvensförhållanden
- (LM 6) översätta elementära utsagor till predikatlogik och informellt förklara principerna bakom denna översättning

3

Kursens "innehåll" (1)

- Semantik: Språkliga uttrycks betydelse.
Vad är betydelse?
Hur anknyter språket till "världen" och till "tänkandet"?
- Lexikal semantik: Semantiska relationer och nätverk, semantisk komponentanalys.
- Satssemantik: kompositionell semantik; logisk analys.

5

Grov plan

- Introduktion: grundläggande begrepp och frågeställningar.
- Yttrandens användning (pragmatik).
- Vad satsers betyder (logisk semantik).
- Ordsemantik.

(Top-down-perspektiv.)

7

Kursens lärandemål (ur kursplanen)

- (LM 1) förklara några olika sätt att definiera begreppet betydelse utifrån olika teoretiska utgångspunkter
- (LM 2) förklara grunderna för de gränsdragningar mellan grammatik, semantik och pragmatik som görs inom några olika teoretiska ramverk
- (LM 3) redogöra för grundläggande teoretiska positioner kring relationerna mellan språklig betydelse, den fysiska verkligheten och språkbrukarnas mentala tillstånd

2

Kursens lärandemål (ur kursplanen)

- (LM 7) redogöra för några teoretiska ansatser som förklarar hur språkliga uttrycks betydelse och/eller referens kan bero på kontexten, samt tillämpa dem i resonemang kring autentiska språkliga data

(LM 7) är "pragmatikdelen";

(LM 1)–(LM 6) i stort sett "semantik".

Obs! Numren har olika tyngd.

4

Kursens "innehåll" (2)

- Pragmatik: Språkets "användning".
Relationen mellan semantik och pragmatik.
- Presupposition.
- Troper (t.ex. ironi, metafor och metonymi).
- Talhandlingar.
- Konversationella maximer och implikatur.

6

Språk: utgångspunkter

Vad är givet när vi skall analysera språk?

- Folk pratar/lyssnar/skriver/läser.
- Detta hänger ihop med annat som folk gör.

Språkvetenskapen har att klargöra "mekanismerna" bakom dessa samband.

Grammatik, semantik och pragmatik handlar om aspekter av dessa "mekanismer".

8

Att fundera på

- Varför pratar/lyssnar/skriver/läser folk?
- Hur kan vi beskriva orsakerna och skälen?
- Vari ligger den språkliga kommunikationens värde?

9

Givet att semantik är viktigt

Språkvetenskapligt perspektiv:

- Hur processar vi semantisk information vid produktion och perception?
- Hur tillägnar vi oss semantiken för ett språk? Som barn? Som andraspråkstalare?
- Hur kan språk skilja sig åt semantiskt?
- Hur är språk besläktade genetiskt? Etymologi.

11

Givet att semantik är viktigt

Psykologiskt/humanistiskt perspektiv

- Vilken är relationen mellan språkliga uttrycks innehåll och innehållet i tankar/avsikter/känslor etc.
- Tänker vi "på" språk?
- Begränsas våra tankar av vårt språk? (Vice versa borde väl vara sant?)
- Vilken relation råder mellan ett språks semantik och de/den kultur(er) där det hör hemma.

13

Grundläggande strukturella drag hos språk

- **Typ-förekomst-dualitet:** Språk består av reproducerbara enheter.
- **Dubbel artikulation:** betydelseskiljande kontra -bärande enheter (fonem/morfem).
- **Kompositionalitet:** betydelsemässigt enkla kontra sammansatta enheter (morfem/ord och fraser).
- **Konventionalitet:** språklig kommunikation bygger på socialt etablerade betydelse.
- **Individualitet:** den enskilda språkbrukaren kan (ändå) mena vad som helst och – kanske – bli förstådd.

15

Varför är semantik viktigt?

Språkvetenskapligt perspektiv:

- Den viktigaste "poängen" med språk är att vi kan uttrycka oss med deras hjälp. Vad kan vi uttrycka? Och hur?
- Alternativt: Den viktigaste "poängen" med språk är att vi kan åstadkomma saker med deras hjälp. Vad kan vi åstadkomma? Och hur?
- Språkets struktur är "betydelsekänslig": Fonem – minsta *betydelseskiljande* enheter. Morfem – minsta *betydelsebärande* enheter. (Fonologi och grammatik är en analytisk bas för semantiken.)

10

Varför är semantik viktigt?

Psykologiskt/humanistiskt perspektiv

- Vad människor kan uttrycka och hur de kan göra det är en central fråga när man skall förstå vad människor är för typ av varelser. (Ganska självklart?)
- Vad människor kan förmedla i kommunikation är en viktig del av socialt samspel.
- De distinktioner som lyfts fram i en semantik torde avspegla psykologiskt och socialt viktiga mekanismer.

12

Varför är semantik viktigt?

Språkteknologiskt perspektiv:

- (Maskin)översättning handlar om att bevara betydelse.
- Dokumentklassificering torde vinna på att vara innehållskänslig.
- Informationsextraktion handlar om att extrahera innehåll.
- Dialogsystem måste ha en utvecklad semantik och pragmatik.
- Finare disambiguering för t.ex. språkgranskning och talteknologi måste vara semantikkänslig.

14

Typen och förekomsten

Aspekterna typ och förekomst är grundläggande för all analys av språklig kommunikation:

- **Typ:** En abstrakt enhet som kan återkomma många gånger. T.ex. ett fonem, grafem, morfem, lexem, etc.
- **Förekomst (token):** En konkret (lokaliserad i tid och rum) manifestation av en typ.

Detta är basen för språktilläggande: Man möter olika förekomster av en och samma typ och sedan känna igen/tolka/producera nya förekomster därav.

16

”Typ-förekomst-stabilitet”

Ordet som enhet i språket kontra hur det används i en kommunikativ situation.

Ta ordet *bröd* som exempel:

- **Uttryckssida** (uttal): Bestämd sekvens av fyra fonem.
Kan dock uttalas olika i olika dialekter, i olika sammanhang, av olika personer.
- **Innehåll** (begrepp): Står för en typ av livsmedel, tillverkad på visst sätt (bakad), av vissa ingredienser (vätska, mjöl).
Dock ett ganska vagt och öppet begrepp.

17

Naturliga språk: Dubbel artikulation

Naturliga språks uttryckssida kan klippas upp i ...

- **minsta betydelseskiljande enheter**: fonem (språkljud) och grafem (bokstäver, etc.). T.ex. *t* vs *l* vs *tt* (*bit* vs *bil* vs *pil*).
- **minsta betydelsebärande enheter**: morfem. T.ex. *brand-bil-en-s*.

Ett fåtal fonem/grafem (kanske 30-40 i ett typiskt språk) kan pusslas ihop till många tusen morfem.

19

Grammatik (kontra semantik). Grov skiss:

- Grammatik handlar om form (abstrakta saker som går igen i många uttryck relativt oberoende av innehåll)
 - Syntax: sätten att koppla samman ord.
T.ex. subjekt-predikat: många typer av semantisk koppling.
 - Morfologi: sätt att bilda och böja ord.
Morfologi (ofta) relativt enkelt – semantiska konsekvenser komplicerade.

21

Semantik och pragmatik. Grov skiss:

- Semantik handlar om språklig betydelse
 - Fokus på sant-falskt. Abstrakt ”kontextneutralitet”.
 - Ords betydelse (lexikal semantik)
 - Sammansatta enheters betydelse (kompositionell semantik)
- Pragmatik handlar om språkanvändning
 - Vad och hur ”menar” språkanvändare (avsikter)?
Hur ansluter yttranden till ett sammanhang (en kontext)?

23

Lemma, lexem, m.m. (repetition)

Vi bör skilja på:

- **Lemma**: Ett uppslagsord som följer ett böjningsmönster.
Det kan vara polysemt. T.ex. substantivet *ben*.
- **Lexem**: En betydelse (ett begrepp) inordnad under ett lemma. T.ex. (1) Typ av extremitet. (2) Del av skelett.
- **Böjningsformer**: Lemmat kan uppträda i olika böjningsformer. T.ex. *ben* (singularis), *benet*, *ben* (pluralis), *benen*, etc.

18

Naturliga språk, lingvistikens ”bild”

- **Fonologi**: Om språkets fonem och hur de får sättas samman (fonotax).
- **Morfologi**: Om språkets morfem och ordbildning.
Matchas av den **lexikala semantiken**.
- **Syntax**: Om hur ord får sättas samman till fraser och satser.
Matchas av den **kompositionella semantiken**.
- **Pragmatik**: Om hur man använder uttryck med viss betydelse för att åstadkomma olika saker.

20

Grammatik kontra semantik.

- Grammatik klassificerar endast morfem; går inte in på vad de står för. T.ex. *stol*, *vän*, *teori*: räknebara substantiv, singularis, obestämd form, utrum, grundkasus.
- Semantiken går in på de egenskaper hos ord och fraser som kan avgöra om en sats är sann eller falsk.
Exempelvis vad begreppen *stol*, *vän*, *teori* innebär.
Meningarna *Några tomater är röda.* och *Inga stolar är enbenta.* är t.ex. likvärdiga vad gäller syntax och morfologi.

22

Betydelse kontra användning

Vi kan ofta se en skillnad mellan vad ett yttrande ...:

- ... betyder ur en ”rent språklig” synvinkel (”bokstavligt”).
Semantik.
- ... betyder i sammanhanget: Vad talaren ”menar” med det.
Pragmatik.

24

Betydelse kontra användning, exempel

Enligt Kalla Fakta tillsätts det surhetsreglerande ämnet E 500 i snus för att öka mängden av så kallat fritt nikotin, den typ av nikotin som enligt forskarna är mest beroendeframkallande.

– Vi använder det för att stabilisera pH-värdet i snus och det har vi gjort i 200 år. [...] Det är inte sant att vi skulle manipulera några pH-värden, säger [...] Swedish Match, till TT (www.svd.se).

[”det surhetsreglerande ämnet E 500” = soda (natriumkarbonat).]

25

Naturliga språk: konventionella

- Betydelse hos ord och grammatik i naturliga språk är i hög grad konventionella.
- Undantag, kanske, vissa ikoniska uttryck (onomatopoetiska): *vovve*, *kvittra*, *humma*.
- Att lära sig ett språk är att lära sig ett stort socialt överfört kodsysteem.

27

Naturliga språk: kompositionalitet

- Kompositionaliteten ger en bas för den innehållsliga rikedom i naturligt språk.
- Med begränsade resurser ifråga om ordförråd och grammatik (som man kan lära sig) kan extremt många begripliga satser formuleras, även sådana som aldrig tidigare hörts.
- (Större enheter kan ”lexikaliseras”: *tappa ansiktet*, *lägga på hyllan*, *trädgård*. Ger tvetydigheter.)

29

Tvetydighet

- Språkliga uttryck är ofta tvetydiga (om vi betraktar dem utanför sin kontext). T.ex. *får*, *lapp*, *ben*, *tak*. Kan stå för olika ord (typer) semantiskt sett (olika lexem).
De träffade mannen med kappen.
Denna tvetydighet är även syntaktisk.
- I kommunikation så väljer vi typiskt en tolkning. Vi ”disambiguerar” därmed sådana tvetydigheter (ofta utan att märka dem). (En pragmatisk sak.)

31

Två sidor av språklig betydelse

- **Extern signifikans:** Språket kan användas för att ...
 - ... referera till saker i verkligheten
 - ... beskriva hur det förhåller sig (eller inte förhåller sig)
- **Mental signifikans:** Språket kan användas för att ...
 - ... ”uttrycka” känslor, åsikter, föreställningar, attityder, kunskaper.

Semantiska teorier fokuserar ofta på endera aspekten.

26

Naturliga språk: kompositionalitet

Naturliga språk innehåller ...

- **enkla uttryck** (morfem, enkla ord) som inte innehåller olika delar med (relevanta) betydelser: *bil*, *bilar*, *tre*, *ja*.
- **sammansatta uttryck** (sammansättningar, böjda och avledda ord, fraser, satser och meningar) där helhetens betydelse måste kunna räknas ut utifrån delarnas betydelser (kompositionalitet).
(Produktivitet: vi kan skapa nya uttryck.)

28

Innehållsord – begrepp

- Innehållsords betydelser kallas ofta **begrepp**. (Ett ord kan ha flera betydelser/stå för flera begrepp: polysemi.)
- (Andra typer av ord har andra typer av funktioner.)
- Begrepp är ”tankepaket” som man använder för att klassificera saker och situationer.
- Man tänker sig ofta att man kan ha tillägnat sig begrepp utan att ha ord för dem.

30

Extension

Extensionen för ett begrepp/ord: mängden/klassen av objekt som exemplifierar begreppet. Begreppet står t.ex. för en egenskap och extensionen innehåller objekten som har egenskapen.

- Extensionen till *hund* är mängden av alla hundar.
- Extensionen till *sover* är mängden av alla varelser som sover.
- Extensionen till *frätande* är mängden av alla/all substans(er) som är frätande.

32

Extension/referens

Man kan **referera till** (syfta på) saker och göra utsagor om dem.

- *den där hunden* kan referera till ett visst objekt i substantivet *hund*'s extension.
- *den* och *det*, kan referera till ett tidigare nämnt objekt utan att beskriva den/det. (Avspeglar grammatiskt genus.) Anaforisk referens.
- Ordbetydelser ger begränsningar; konkret referens är ett pragmatiskt kontextbundet fenomen.

33

Extension, exempel

Extensionen för ett begrepp/ord: mängden/klassen av objekt som faller under begreppet.

T.ex. substantivet *citron*:

- I extensionen till *citron* ingår alla objekt om vilket ordet är sant, d.v.s. alla citroner (helt enkelt). (Externt, "objektivt" perspektiv.)
- Vi vet vad ordet betyder och kan skilja citroner från annat därför att vi har ett paket av kunskaper som vi kan kalla ett *citron*-begrepp. (Internt, "psykologiskt" perspektiv.)

35

Objekt- och metaspråk

- Om vi talar om ett/flera språk (som semantiker), så är de(t) **objektspråk**.
- Det språk vi använder för att tala om ett/flera objektspråk är vårt **metaspråk**.

"*Dog* och *chien* står för samma begrepp."

Objektspråk: engelska och franska. Metaspråk: svenska.

"*Gris* och *svin* är synonymer."

Objekt- och metaspråk: svenska.

37

Konventionella mönster

- Gäller i en viss population av människor.
- Inlärt beteende. "Kulturell kompetens".
- Motiveras enbart (mest) av att andra följer mönstret och tolkar utifrån det. (Godtyckligt.)
- Därför olika i olika samhällen.

39

Extension/begrepp

- Begreppet måste ha ett begränsat informationsinnehåll: De måste rymmas i folks hjärnor bland allt annat som skall finnas där. Människor måste kunna tillägna sig begrepp på begränsad tid utifrån begränsat antal ordförekomster.
- Begreppet kan tillämpas på ett oändligt antal nya fall, som kan godkännas som exemplar av begreppet, eller avvisas. Varje gång vi t.ex. äter en tomat konstaterar vi normalt att det är just en tomat (ofta en ny "bekanskap") vi äter.

34

Naturliga språk: betydelseförskjutning

Ords (och andra uttrycks) betydelser kan förskjutas, t.ex. genom metafor. Metaforen kan vara tillfällig eller lexikaliserad.

Detta är en typisk egenskap hos naturliga språk.

ni **försvavar** det i ord men inte i form av pengar, och det är pengar Banverket behöver för att kunna **upprätthålla** det **kapillära nätet**. [...] Det är Banverkets anslag som **visar** vad som gäller, inte vad det är för **blomsterspråk** i propositionen.
(KARIN SVENSSON SMITH, Riksdagen, 081218).

36

Semiotik: allmän teckenlära

- Konventionella tecken (t.ex. de flesta språkliga):
Spring has arrived betyder *våren har kommit*.
+ är ett tecken **för** addition.
- Naturliga tecken:
Blommande tussilago betyder **att** *våren har kommit*.
Trötthet är ett tecken **på** sömnbrist.
Svordomar är ett tecken **på** dåligt ordförråd.

Företeelser som "betyder något" och kan tolkas.

38

Naturliga tecken

- Bygger på naturliga orsakssamband:
Rodnad betyder att man är generad.
En viss lukt betyder att soporna har blivit liggande.
Solljuset betyder att det är dag.
- Kulturellt "neutrala".

Tolkas utifrån "allmänna" (inte speciellt språkliga eller kommunikationsinriktade) kunskaper.

40

Tecken (Peirce/de Saussure)

- (1) Teckenbärare/signifiant (den aspekt som kan förnimmas och tolkas).
- (2) Innehåll/signifié.
- (3) Teckenrelation som kopplar samman. Peirce:
 - (a) Konvention – Teckenkategori: **symboler**.
 - (b) (Bild- eller ljud)likhet – Teckenkategori: **ikoner**.
T.ex. :-)
 - (c) Orsakssamband/samtidighet – Teckenkategori: **index**.

41

Jämförelse, när man är generad

- Rodna:
oavsiktligt, okontrollerbart, kanske mot ens vilja, ej inlärt, inte direkt ”socialt konstruerat”, få besläktade ”alternativ”.
- Säga *Jag är generad*:
avsiktligt, vald formulering, inlärt socialt etablerat språk, många alternativa sätt att beskriva liknande tillstånd.

43

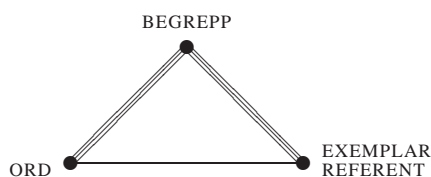
de Saussure: Tecknet är mentalt

Om man säger *krita* om en krita, så är:

- Det man säger en realisering av en mental ”ljudbild”.
- Kritan en instans av ett mentalt begrepp.
- Ett tecken är kombinationen ljudbild–begrepp.
- Man kan alltså säga *krita* olika gånger om olika kriter och ändå aktivera samma tecken.

45

Den semiotiska triangeln

Ord hör ihop med begrepp; begrepp med saker: Saker kopplas till ord via våra hjärnor. Ords referens till saker är en ”härledd” koppling.

47

Konventionella tecken

- Ingen naturlig koppling teckenbärare–innehåll.
Teckenbäraren arbiträr (godtycklig).
Dog, hund, chien lika bra. Ljudbilden har inget med innehållet att göra.
- Måste upprätthållas och tillägnas socialt.

Vanliga naturliga språk i hög grad konventionella.

Andra konventionella tecken?

42

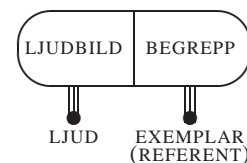
Naturliga tecken följer språkliga tecken

Ens sätt att tala tillhandahåller många naturliga tecken, t.ex. på ...

- kön, ålder, etnicitet
- socialgrupp, ”bildningsnivå”
- känslomässigt tillstånd
Detta kan gälla röstaspekter, ordval, syntax, ja, alla aspekter av språkanvändningen.

44

de Saussures tecken

46

Vems språk analyserar vi?

- Som alltid i lingvistikerna måste vi fundera på vems/vilket språk vi fokuserar på.
- Deskriptivt perspektiv: Vi analyserar ”rakt av” språkanvändningen i en viss klass av situationer.
- Normativt perspektiv: Vi är ute efter ett språkbruk som följer vissa normer. (I typiska fall arbetar språkvetaren med sitt eget språk.)
(Vuxna, nyktra, friska, förstaspråkstalare med möjlighet att tänka efter. ”Vårdad prosa.”)

48

Vilket språk?

Hur språket och språkanvändningen uppför sig är starkt situationsberoende:

- "Interaktivt" (samtal, chat) kontra "monologiskt" (prosa, föredrag).
- Talat kontra skrivet språk.
- "Register": "formellt" kontra "informellt".
- Grad av "teknikalitet": (t.ex. skvaller kontra en rättslig process)